

Makale Gönderim Tarihi: 14.09.2021 Makale Kabul Tarihi: 19.12.2021

Araştırma Makalesi

KUR'AN'DA MÜŞRİKLERE BİR ELEŞTİRİ OLARAK HAYATIN SADECE ZÂHİRİNE ODAKLANMAK*

Sami KILINÇLI*

Öz

Kur'an'da müşrikler birçok konuyla birlikte dünya hayatının sadece zâhirine odaklanarak dünyevileşmeleri, hakikatten uzaklaşmaları, güç peşinde koşmaları, hayatı sadece insanın kararları, sebep-sonuç ilişkileri içinde zâhiri boyutuyla anladıkları için de eleştirilmektedir. Bu çalışmada müşriklerin zikredilen konularda eleştirilmeleri tefsir kaynakları temelinde er-Rûm 1-10. ve en-Necm 29-30. âyetler bağlamında ele alınacaktır. Elde edilen bilgilerle müşriklerin söz konusu yanlışlarının açıklanmasıyla birlikte modern dönemde yaygınlaşan ilahî hakikatleri dikkate almayan dünyevileşme merkezli algıya ve bazı konuların isabetsiz te'vil edilmesine de değinilecektir. Mekke döneminde Mecûsî Farslıların, Hıristiyan Rumlara galip gelmesi üzerine müşrikler sahabilere "Biz de sizi yenecek ve dininizi yok edeceğiz" demişlerdi. er-Rûm sûresi 1-10. âyetlerde Allah'ın yardımıyla Rumların zafer kazanacakları, bunun Allah'ın mutlaka gerçekleşecek va'di olduğu ve yalnızca Allah'ın takdirinin olacağı gibi konular vurgulanarak sahabiler takviye edilirken, müşrik zihniyet de farklı açılardan eleştirilmiştir. İlgili âyetlerden ve müfessirlerin izahlarından hayatın bir zâhir bir de bâtını olduğu, bilgili ve akıllı geçinen ancak tüm derdi dünya menfaatleri olan müşriklerin, aslında çok dar bir ufka sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu âyetler bağlamında hayatın akışının Allah'ın kontrolünde olması, va'dinin gerçekliği, insanın yaratılış gayesi, günahlarından dolayı inkâr eden bazı kavimlerin helak edilmesi ve âhirete iman gibi konuların hayatın bâtını oluşturduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Zâhir, Bâtin, Müşrik, İnsan Ufku

Atıf: Kılınçlı, Sami. "Kur'an'da Müşriklerle Bir Eleştiri Olarak Hayatın Sadece Zâhirine Odaklanmak". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26:2 (2021): 311-339.

* Bu çalışma 24-25 Nisan 2021 tarihinde Girne'de yapılan Akdeniz Zirvesi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde" Rûm Sûresi 1-10. Âyetler Bağlamında Hayatın Zâhir ve Bâtını Düşünmek" ismiyle yapılan sunumun genişletilmiş halidir.

* Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, kilinclisami01@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8232-7474.

Focusing Only on the Visible Dimension of Life as a Criticism of the Polytheists in the Qur'an

Abstract

The polytheists are criticized in the Qur'an as they understand the life at visible dimensions within cause-effect relationships and decisions of human beings and as they pursue the power, keep away from the reality and become worldly by only focusing on visibility of world life together with several issues. Polytheists' being criticized on the issues mentioned here will be dealt on the ground of the verses 1-10 of er-Rûm sura and 29-30 of en-Necm and interpretation resources. As well as explaining aforementioned faults of polytheists, the worldly –centered perception that do not pay attention to divine truths being common in modern era and inexact ta'vil of some issues shall be discussed. Polytheists told companions "we will defeat you and efface your religion" upon Mazdean Persians' winning against Christian Rums in Mecca period. While the issues as the Rums would gain the victory with the help of Allah and this was the promise of Allah that would actualize absolutely and only the will of Allah would take place are expressed in 1-10th verses of er-Rûm Sura, it is also stated that companions are supported and polytheist mentality is criticized in various terms. It is understood from the related verses and glossators that the life is comprised of both visible and esoteric dimensions and the polytheists, who pretend to be knowledgeable and intelligent although all their preoccupations are with worldly interests actually have a very narrow horizon limited to worldly interests. It is seen within the scope of these verses that the flow of the life is under the control of Allah, the reality of their promise and the destruction of people due to their sins and belief in afterlife constitute the deep/esoteric issues of life.

Keywords: Qur'an, Visible, Esoteric, Polytheist, Horizon of Human

Giriş

Olaylar ve sözler görülen ve duyulan şekli, zâhiriyle anlaşılrsa da aslında her birinin görünmeyen bir yönü, derinliği/bâtını bulunmaktadır. Kur'an'da pek çok âyette insanların davranışları, Allah Teâlâ'nın insan ve tüm varlık üzerindeki kudret ve müdahalesi, meleklerin Müslümanlara dua ve yardımları, şeytanın insanlar ve cinler âlemindeki etkisi, diğer ifadeyle hayatın hem görünen/zâhiri hem de görünmeyen/bâtını yönü anlatılmaktadır. İnsanoğlu, kararlarının, gördüğü varlıkların ve bildiği sebep-sonuç ilişkilerinin hayatındaki etkilerini anlayıp kabul etmekle birlikte Allah Teâlâ'nın, meleklerin ve şeytanın etkisini bazen hissetse de tam olarak anlayamamakta veya duruma göre farklı sebeplerle bunların etkisini reddedebilmektedir.

İnsan zikredilen konuları düşündüğünde hidayet kaynağı ve rehber olarak gönderilen Kur'an'da İslam'ı reddeden müşriklere hayatın zâhiri ve

bâtınıyla ilgili konularda bir eleştirinin yapıp yapılmadığını merak etmektedir. Allah'ın varlığını inkâr etmeyen müşriklerin asıl hataları, Allah, insan, şeytan, melek ve cinler arasındaki ilişki ve yetki alanlarına dair ilahi kitaplarda anlatılan hiyerarşik yapıyı bozarak şirke düşmeleridir. Müşriklerin gayb ve şehadet âleminde ilah olduğunu düşündükleri varlıklara güç ve yetki atfettiklerini; dua, ibadet ve şefaahat gibi konularda yanlışlara düştüklerini¹ düşündüğümüzde hayatın görünen ve görünmeyen boyutlarında hakikatten uzaklaştıkları anlaşılmaktadır. İlahi bilgiden dolayısıyla hakikatten uzaklaşan müşrikler kendi batıl/sanal hakikat iddialarını inşa etmişlerdir.

Kur'an, insana şehadet ve gayb âlemini/hayatın zâhir ve bâtınını, beden ve kalp âlemine dair tecrübe ve bilgileri anlatarak insanı en geniş ufka ve tecrübeye sahip olmaya çağırılmaktadır. Bu yönüyle Kur'an'ın, hak dinden uzaklaştığı için pek çok konuda yanlışla düşerek dağılan insan zihnini inanç, ibadet, muâmelat ve gayb âlemine dair konularda tekrar düzenleyip toparlamak ve vasat ümmet haline getirmek için inzal edildiği söylenebilir. Bundan dolayı şirk ve müşriklik konusunu sadece putlara tapmak şeklinde algılamak dar bir anlayış olmaktadır. Müşriklerle ilgili bilgileri düşündüğümüzde asıl meselenin Allah ve insan tasavvuru, insanın yaratılış amacı, Allah-insan ve Allah-kâinat ilişkisi gibi temel konulardaki sapmalarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır.² Hakikatten uzaklaşmada insanın, hayatı sadece güç, servet ve eğlence/haz merkezli algılaması olan dünyevileşmenin de etkin olduğu anlaşılmaktadır.

Modern dönem, batılı fikirlerin dünya genelinde etkin olduğu ve bazı Müslümanları da etkilediği bir zaman dilimidir. Bu dönemde yaşanan değişimi Mehmet Paçacı şu şekilde izah etmektedir: "İslam toprakları ve düşünce dünyası giderek hızlanan bir ivme ile 18. yüzyıldan itibaren her türden saldırıya ve giderek işgale uğradı 19. ve 20. yüzyıllar Batı'nın ürettiği seküler aklın, çağın akli olduğu yüzyıllar oldu. İslam medeniyetinin içinde geliştiği çağların akli, artık tarihten siliniyordu. Direnme çabalarına rağmen çağdaşlığın din yorumu oryantalizm yoluyla İslam düşüncesi üzerinde giderek daha etkin olmaya başladı."³ Paçacı'nın ifadelerinden de anlaşıldığı gibi seküler anlayış tek hakikat olarak sunulmaktadır.

¹ Bk. Zümer 39/3-4; 75; Hacc, 22/74; Necm, 53/19-31; Saffât 38/149-160.

² Müşriklerin bu konulardaki bazı düşünceleriyle ilgili olarak Bk. İsmail Kılıç, "İtirazları ve Bunlara Verilen Cevaplar Açısından Kur'an'da Müşrikler" (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 114-116; 130-135.

³ Mehmet Paçacı, "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem" *İslâmiyât*, [Türkiye'de Din Söylemleri özel sayısı], 4/4 (Ekim-Aralık 2001), 91-110; a. mlf, "Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?" *İslâmiyât*, 6/4 (Ekim-Aralık 2003), 95. (ss, 85-104).

Müşrikler Kur'an'da iman, adalet, zulüm, âhiret gibi birçok konunun yanısıra hayatın sadece zâhirine odaklandıkları için de eleştirilmiştir.⁴ Günümüz bilim dünyasına hâkim olan seküler düşünce yapısı da hayatın zâhirini dikkate alarak bâtını göz ardı etmekte, Müslüman birey ve toplumlar da bu anlayıştan farklı şekillerde etkilenmektedir. Bu çalışma, er-Rûm 1-10. ve en-Necm 29-30. âyetler bağlamında vahyi reddeden müşrik zihniyetin hayata bakışının sağlam bir temele oturmadığını, insanı ve hayatı anlamada ne gibi büyük sorunlara yol açtığını açıklamayı hedeflemektedir. Ulaşılan bilgiler üzerinden günümüzde insanlara doğru anlayış olarak sunulan seküler bakış açısının aslında yeni bir durum olmadığına, dolayısıyla insanın varlığı ve hayatın amacını anlamada doğru bir istikamete sahip olmadığı gibi konulara da değinilecektir.

Bu çalışmada ilgili âyetler klasik ve çağdaş dönem tefsirleri temelinde ele alınarak hayatın zâhiri, bâtını ve ilgili diğer konularda müşriklerin niçin ve nasıl eleştirildikleri ele alınacaktır. Zâhir ve bâtın konusu tasavvuf ve Bâtınîlikle ilgili çalışmalarda tartışılmaktadır. Ancak bu çalışmada hayatın zâhir ve bâtını ifadeleri, ele aldığımız âyetler ve müfessirlerin nakledilen izahlarındaki anlam çerçevesinde kullanılacaktır.

Kaynaklarda nakledilen rivayetlere göre Mekke'de Hz. Peygamber ve mü'minler mecusi Farslılarla Hıristiyan Rumlar (Bizanslılar/Doğu Romalılar) arasındaki savaşı Farslıların kazandığını öğrendiklerinde üzüldüler. Müşrikler ise savaştan Farslıların zaferle çıkmasına sevinerek mü'minlere hakaretlerde bulunup baskı uygulayarak "Siz de Rumlar da Ehl-i kitapsınız. Kardeşlerimiz kardeşlerinizi yendiği gibi biz de sizi yeneceğiz." demeleri üzerine Rum suresinin ilk âyetleri nâzil oldu. Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı günde Rumların İranlılara galip geldiğini öğrenen Hz. Peygamber ve mü'minler sevindi. Bu şekilde Allah'ın va'dinin gerçekliği ispatlanmış oldu.⁵

⁴ Bk. er-Rûm 30/7; en-Necm 53/29-30.

⁵ Ebu'l-Hasen b. Süleyman Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferid (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 3/3-6; Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü Nezâri'l-Bâz, ts.), 9/2086-2088; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Kitabu't-Tefsir/Rum," 1-4; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân* (Beyrût: Merkezu Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008), 2/347.

er-Rûm sûresi ilk 10 âyette Allah Teâlâ şu şekilde buyurmaktadır: "1-5. Elif-lâm-mîm. Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir. 6. Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunu bilmezler. 7. Onlar dünya hayatının sadece görünen

1. Hayatın Sadece Zâhirine Odaklanmanın Yanlılığı

Hayatın sadece zâhirine odaklanarak Allah'ın tedbirini, insanın yaratılış amacını ve dünyanın faniliğini unutmak müşrik zihniyetin en büyük yanlışlarındandır. Bundan dolayı er-Rûm sûresi 7. âyetteki “*Onlar dünya hayatının sadece zâhirini kısmen bilirler.*” eleştirisi müşrik zihniyete yönelik güçlü ve temel bir eleştiri olmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman'a (öl. 150/767) göre bu âyette onların sadece geçimlerini sağlamak için yaptıkları meslekleriyle ilgili çözüm yollarını bildikleri fakat âhireti inkâr ettikleri için bu konuda cahil oldukları anlatılmaktadır.⁶ Taberî'nin (öl. 310/923) ifadesiyle dünya hayatının sadece zâhirini, geçim yollarını bilen müşrikler Allah'ın olayları nasıl kontrol edip yönlendirdiğini ve va'dinin mutlaka gerçekleşeceği hakikatini anlamıyorlardı.⁷ Bu yorumlara göre insanın baki olan âhiret hayatını unutup dünya sevgisine kapılarak sadece onun için gayret göstermesinin hakikati görmesine engel olduğu anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî (öl. 333/944) 7. âyetle ilgili olarak “Onlar hayatlarında faydalandıkları nesnelere; işitme, görme ve konuşma gibi fiillerin sadece görünen ve tecrübe edilen halini bilirler, bunların hakikatinden bihaberdirler” demektedir. O'na göre bu âyet aynı zamanda “Onlar sadece dünya hayatının yararlarını bilirler, âhiretin menfaat ve yararlarını bilmezler” anlamına da gelebilir.⁸ Mâtürîdî'nin âyetle ilgili “Müşrikler zâhir dünyanın da künhüne vâkıf olamazlar.” şeklindeki izahı insanoğlunun hayatın zâhirini anlamada da bir yönüyle cahillik ve bilinmezlik içinde olduğunu göstermektedir. Ziraat, tıp, fizik, kimya, biyoloji ve astronomi gibi alanlardaki bilimsel çalışmalar aslında zâhir dünyanın işleyişini keşfetmeye yöneliktir. Bu alanlarda geçmişe göre büyük

---

yüzünü (kısmen) bilirler; âhiret hakkında ise tamamen gaflet içindedirler. 8. Kendi kendilerine/kendi nefislerini hiç düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır. Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir. 9. Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin sonu ne olmuş görmezler mi? Onlar kendilerinden çok daha kudretliydi; toprağı iyice işlemişler, yeryüzünü bunların imar ettiğinden daha fazla imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri nice açık kanıtlar getirmişti. Şu halde Allah onlara asla zulmetmiş değildir, asıl onlar kendilerine zulmetmişlerdir. 10. Sonunda, Allah'ın âyetlerini yalan saymak ve onları alaya almak suretiyle kötülükte ileri gidenlerin âkibeti pek fena oldu.”

⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, 3/6-7.

⁷ Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (B.y.: Dâru Hicr, 1422), 18/446-466.

⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 8/252-255.

ilerlemeler kaydedilse de aslında bilinenler bilinmeyenlerin yanında hâlâ küçük bir yekûn teşkil etmektedir. Bu da nüzûl dönemindeki müşrikler dâhil insanoğlunun dünyada elde ettiği sınırlı bilgi ve gücü abartarak tüm bilgiye ve hakikate sahip olduğunu düşünerek kibirlenip ve ilâhi hakikatlerden yüz çevirmesinin hiçbir sağlam temelini olmadığını göstermektedir.

Mekkî b. Ebi Tâlib (öl. 437/1045) de dünyânın zâhirine yönelen Kureş'in genelinin her dâim hükmün Allah'a ait ve Allah'ın va'dinin hakikat olduğunu anlamadığını kaydetmektedir.⁹ Zemahşerî'ye (öl. 538/1144) göre Allah'ın va'dinin mutlaka gerçekleşeceğini anlamayan çoğunluk ifadesiyle dünya işlerinde mahir olan ancak din işlerinde ebleh olan müşrikler kınanmaktadır.

“ وَوَعَدَ اللَّهُ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ” Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunu bilmezler.” şeklindeki 6. âyetin sonunda “ لَا يَعْلَمُونَ/bilmezler” buyrulurken müşriklerin “bilmedikleri” vurgulanmaktadır. Müşriklerin hiçbir şeyi bilmedikleri şeklinde anlaşılacak bu ifade 7. âyette “ تَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ”/Onlar dünya hayatının sadece görünen yüzünü bilirler.” ifadesi bedel yapılarak anlam daraltılmıştır. Böylece müşriklerin asıl bilinmesi gereken konuları bilmedikleri, daha basit ve önemsiz olan dünya hayatının sadece zahirini bildikleri vurgulanmıştır. Âyetlerdeki bu anlatım şekli ile cehaletle, dünya hayatıyla sınırlı bilgiye sahip olmak arasında bir farkın olmadığı anlatılmaktadır. Bu âyetten dünya hayatının bir zâhir bir de bânının olduğunu anlaşılabilir. Cahillerin görüp bildiği ise imkân ve hazlardan oluşan dünyanın zâhir/görünen yüzüdür. Bânını ve hakikati ise dünyanın taatler ve salih amellerle âhiret için azık hazırlanan bir geçiş/konaklama yeri olmasıdır. Zâhir kelimesinin nekrâ gelmesi, onların zâhir konularının da çok az bir kısmını bildiklerini anlatmaktadır. Müşriklerin gafletlerinin vurgulanması onların gafletin madeni oldukları için kendilerinden kaynaklanan gaflet yine onlara dönmektedir.¹⁰ Zemahşerî, âyette dünya hayatının bânını şeklinde bir ifade geçmese de dünya hayatının zâhir ve bânının olduğunu belirtmektedir. Yine onun ifadelerinden hayatın bânının hakikati temsil ettiği, bundan gafletin ise cahillikle eş olduğunu vurguladığı görülmektedir. Bu açıklamalar hayatın zâhir ve bânını ifadelerinin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda yol göstermektedir. Aynı

⁹ Ebu Muhammed Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidaye ilâ bulûğ'i'n-nihâye* (Câmiatü's-Şârika Külliyyatü Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlm, 2008), 5660-5662.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 4/565-566. Benzer açıklamalar için bk. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en Nisâbüri, *Tefsîru ğarâibi'l-Kur'ân ve rağâibi'l-furkân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 5/401-402.

zamanda müşriklerin öğündükleri dünyalık bilgi ve becerilerdeki derinliklerinin de aslında çok sınırlı olduğunu belirtmektedir. Zemahşerî'nin hakikati inkâr eden fakat kendilerini akıllı ve mâhir kabul eden müşriklere "ebleh" demesi fani hayata aldanmanın insanı hangi duruma düşürdüğünü göstermesi açısından çok manidar bir ifadedir. İnanmayan insanın Allah, melek, şeytan, cin, Allah'ın insan ve âlemle ilişkisi, cennet, cehennem, insanın yaratılış amacı ve nasıl yaşaması gerektiği gibi temel konularda bilmezlikler içinde olduğunu düşündüğümüzde inkârın çok büyük bir cahilliğe hapsolmek olduğu anlaşılmalıdır. Bundan dolayı zâhire yani mala, mülke, güce ve hazlara odaklanmanın sanal bir bilgi ve güç algısı oluşturduğu gerçekte ise insanın ufkunu daralttığı görülmektedir.

Âyetleri Zemahşerî'ye yakın tarzda açıklayan Râzî'nin (öl. 606/1210) izahına göre müşrikler dünya hayatının tüm yönlerini değil, sadece lezzetlerini ve oyun eğlence olan zâhir yönünü bilmektedir. Gafletleri katlanmış olduğu için dünyanın bâtinî yönü olan faniliğini ve amellerinin acı sonuçlarıyla yüzleşeceklerini bilmiyorlar.¹¹ Dünyanın faniliğini unutup maddî imkânlarla yönelmek yaratılış amacından gafletin sonucu olduğu kadar gafleti derinleştiren de bir husustur. Bu şekilde gaflet derinleştikçe âhiret ve hesaba çekilme gündemden düşmekte ve bir zaman sonra da inanılmaması gereken bir konuya dönüşmektedir. Burada Hz. Peygamber'in "Zevkleri bıçak gibi kesen ölümü çok hatırlayın."¹² hadisinin ne kadar önemli bir hususu anlattığı anlaşılmalıdır. Dünyevileşen insan için ölüm hiç hatırlanmaması gereken bir konudur. Buraya kadar nakledilen izahlardan ilk bakışta isabetli ve kârlı bir tavır gibi anlaşılabilir dünyanın zâhirine yönelmenin aslında insanı var oluş amacından uzaklaştırarak bedeninin ihtiyaçları ve dünyevi bilgi ile sınırlandırdığı dolayısıyla dar bir zihniyete mahkûm ettiği anlaşılmalıdır. Dünyevileşmenin günümüzde de herkesin şikâyetçi olduğu hırs, kibir, hased, gurur, zulüm ve sömürü gibi yanlışlara sebebiyet verdiğini, müşriklerin tüm bu hususlarda eleştirildiklerini düşündüğümüzde dünyevileşmenin diğer ifadeyle kapitalistleşmenin çok ciddi bir sorun olduğu görülmektedir.

Müşriklerin dünyaya tapar bir şekilde sadece maddi hayata yönelik algılarını daha derin ufuklara kapatmalarına Necm sûresi 29 ve 30. âyetlerde değinilmektedir. Bu âyetlerde Hz. Peygamber'e "Tüm derdi ve ilgisi dünya olduğu için zikir/Kur'an'dan yüz çevirenlerin bilgi kapasitelerinin dünya ile sınırlı olduğundan dolayı onlardan yüz çevirmesi" emredilmektedir. Taberî'nin izahına

¹¹ Fahrüddin İbn Ziyâuddin b. Ömer Muhammed er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401), 25/98-99.

¹² Tirmizî, *Sünenu't-Tirmizî*, "Zühd" 4.

göre sadece dünyada baki kalmayı arzulayanlara davet fayda vermeyeceği için Hz. Peygamber'in bunlardan yüz çevirmesi gerekir. Bunların tüm bilgileri yakini bilgiye değil, zanna dayalı olan inkâr, şirk ve Allah'tan gelen vahye karşı kibre dayanmaktadır.¹³ Kuşeyrî'ye (öl. 465/1072) göre söz konusu âyetlerde Hz. Peygamber'e "Kur'an'dan, imandan ve manalarını tedebbür etmekten yüz çeviren, onlar yokmuş gibi davranıp sadece dünyaya yönelenlerden sen de yüz çevir, onlar yokmuş gibi davran. Onların ilimleri ancak bu kadardır. Bu zihin yapılarıyla dünya hayatı ve malından razı olup âhireti unuttular. Rabbin kimin hidayet ve dalalette olduğunu çok iyi bilmektedir. Herkese hak ettiği karşılığı verecektir." buyrulmaktadır.¹⁴ Taberî ve Kuşeyrî'nin izahlarında müşriklerin bilgilerinin sınırı kadar herhangi sağlam bir kaynağa dayanmadığı da vurgulanmaktadır.

Râzî'ye göre müşriklerin ilimlerinin son noktası zan, dünya hayatı ve hakikatten yüz çevirmedir. Buradaki ilim marife geldiği için ilimden murad Kur'an'daki bilgiler olur. Kur'an tebliğ edilince bazıları ona göğüslerini açarak kabul ettiler ve en yüksek mertebelere ulaştılar. Bazıları onu mucize olduğu için kabul ederek Rasule tabi oldular ve orta derecede kaldılar. Ebu Talip gibilerse tevakkuf ederek en alt mertebeye kaldılar. Bazıları ise Kur'an'ı inkâr ederek kınayıp ayıpladılar. İlk gruptakilerden yüz çevirmek caiz değildir. Ancak son gruptakilerin tüm hedefleri, ufukları dünya olduğu için onlara tebliği terk etmek ve yüz çevirmek emredildi.¹⁵ Müşriklerin bilgilerinin son noktasının zan, dünya hayatı ve hakikatten yüz çevirme olması hakikatle ilişkilerinin olmadığını anlatmaktadır. Bu tür bir zihnin hayatın bînatını diye bir konuyu merak edip araştırması veya kendilerine tebliğ edildiğinde iman etmeleri zor olduğu için Mekke'de İslam'a muhalefet şiddetli olmuştur.

Âlûsî'ye (öl. 1270/1854) göre sadece dünyayı isteyenler faydalanacakları gerçek ilim ve itikad, evvelkilerin ve sonrakilerin ilmini kapsayan Kur'an'dan yüz çevirdi. Bu âyetlerde tüm ilgi ve alakasını dünyalık imkân ve menfaatlere yönelten Nadr b. Hâris ve Velid b. Müğîra gibiler anlatılmaktadır. Hz. Peygamberden bu gibilerin hidayetine hırs göstermemesi isteniyor. Onların tüm bilgileri dünya malını elde etmektir. Bunun üzerinde bir hedefleri yoktur.¹⁶

¹³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 22/57-59.

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1436), 3/250-251.

¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 29/3-4.

¹⁶ Şehâbeddin Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Mahmud Abdullah en-Nemr vd. (Beyrût: İdâratü't-Tibâtü'l-Müniriyye-İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, ts), 27/60. Benzer açıklamalar için bk. Ahmed b.

Âlûsî'nin izahında âyetlerin muhataplarının kimlik ve karakterine vurgu yapıldığı görülmektedir.

Merâğî'nin (1883-1952) yorumuna göre ise müşriklerin ilimlerin sınır ve ufku ancak dünya işlerine, ticaret, lezzet ve parasının peşinde koşup zenginlik ve güçlerinden dolayı parmakla işaret edilen saygın kişilerden olmayla sınırlıdır. Bunlar âhireti arkalarına attılar, hiç ilgilenmiyorlar. Ufukları bu kadardır. Hz. Âişe'den (öl. 58/678) "Dünya, başka yurdu olmayanların yurdu; başka malı olmayanların malıdır. Onu toplayanın akli yoktur" şeklinde bir hadis nakledilmektedir. Aynı şekilde kitaplarda "Allah'ım dünyayı en büyük arzumuz, ümidimiz ve ilmimizin sınırı/meblağı eyleme." şeklinde bir dua¹⁷ da nakledilmektedir.¹⁸

Yûnus sûresi 39. âyette müşriklerin Kur'an'ı inkârlarıyla ilgili olarak "Onlar ilmini kuşatamadıkları şeyi/Kur'an'ı inkâr ettiler..." buyrulmaktadır. Bu âyetteki eleştiri ile en-Necm 29 ve 30. âyetlerdeki eleştiri aynı muhtevaya sahiptir. Kur'an hayatın zâhir ve bâtının bütüncül bir şekilde anlatmaktadır. Ancak dünyevileşmiş zihin bunların doğruluk ve kıymetini anlamadığı ve onların derinliğini kuşatamadığı için reddetmiştir. Bu durum günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir.

Burada ele aldığımız âyetler ve müfessirlerin görüşlerinden hayatın bâtınını reddeden müşrik zihnin ufkunun para, menfaat, güç, kuvvet ve şöhret gibi dünyevi hedeflerle sınırlı olduğu, herhangi tutarlı bir fikri temellerinin olmadığı ve koyu bir cehalet içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Dünyevileşme ve insan ufkunun duyu organları, akıl, görünen sebep-sonuçlarla sınırlandırılması kıyamete kadar tüm insanların karşı karşıya olduğu en büyük imtihan konularındandır. Dünyevileşen birey ve toplum için hakikatin, hakikati aramanın ve ona tabi olmanın herhangi bir anlamı kalmamaktadır. Asıl mesele dünyalık biriktirmek olduğu için akıl da sadece dünyevi güç ve iktidarı sağlamlaştıracak maddi alanlara yönelmektedir. Kur'an'da anlatılan kıssalar dikkatli bir şekilde okunduğunda Yahudiler dâhil peygamber gönderilen tüm toplumların en büyük yanlışlarının başında dünyevileşmenin geldiği görülmektedir.

İbrahim b. İsmâil el-Mahdûm el-Mehâyimî, *Tabsîru'r-Rahmân ve teysîru'l-Mennân* (Mısır: Bulak, t.s.), 2/304-305

¹⁷ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, "Daavât" 79.

¹⁸ Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbi el Halebi ve Evlâdihî, 1365), 27/55-56.

2. Müşriklerin Hayatın Sadece Zâhirine Odaklanmalarının Sonuçları

Müşriklere yönelik bu konudaki eleştirileri er-Rûm Sûresindeki ilgili âyetlerde öne çıkan hususlar temelinde ele alacağız.

2.1. Kâinâtın Bir Amaca Mebni Olarak Yaratıldığını Anlamaya Engel Olması

er-Rûm sûresi 8. âyette *"Kendi kendilerine/kendi nefislerini hiç düşünmezler mi? Allah gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hak ile/hikmet temelinde, belli bir süreye kadar kalmak üzere yaratmıştır..."* buyrulmaktadır. Bu âyette tüm gayelerini dünyalık biriktirmek olan müşriklere insanın ve tüm varlığın bir hikmet için yaratıldığı ve bunu düşünmelerinin gerektiği vurgulanmaktadır.

Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın bizzat elleriyle yaratıp¹⁹ ruhundan üflediği²⁰ özel lütuflarına mazhar kıldığı²¹ insanın en güzel/ahsen-i takvîm üzere yaratıldığı beyan edilmektedir.²² İnsan varlık âleminde en seçkin konumda olduğu için *"varlığın yaratılmasının maksûdu olarak tanımlanmaktadır."*²³ Göklerin, yerin ve dağların üstlenmediği emaneti üstlenen insanın²⁴ Allah'a kulluk etmek;²⁵ Allah'ın halifesi olmak²⁶ ve ahsen-i amel/en güzel ameli işlemek için²⁷ yaratıldığı beyan edilmektedir. Bu çalışmada ele aldığımız âyetlerde başta dünyanın sadece zâhirine odaklanmak olmak üzere diğer eleştirilerin insanı seçkinliğinden ve var oluş hedefinden uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır.

"Hak ile yaratmak" göklerin ve yerin abes/anlamsız şekilde değil üstün bir hikmet ile yaratıldığı anlamına gelir.²⁸ Mekki b. Ebi Tâlib'in ifadesiyle "İnsan hakkın ikamesi için yaratılmıştır. Ancak müşrikler bu hakikatten bîhaber yaşamaktadır."²⁹ Şevkânî'ye (öl. 1250/1834) göre 8. âyetteki "Allah'ın gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak hak ile yaratması" sevap ve cezanın vukuu,

¹⁹ Sâd 38/75.

²⁰ el-Hicr 15/29; Sâd 38/72; es-Secde 32/9.

²¹ el-İsrâ 17/70; el-Câsiye 45/13.

²² et-Tîn 95/4.

²³ Ebû Seleme es-Semerkandî, *Mâtürîdîliğin Temel İnanç İlkeleri*, çev. Ahmet Salim Kılavuz (İstanbul: Endülüs, 2019), 90.

²⁴ el-Ahzâb 33/72.

²⁵ ez-Zâriyat 51/56.

²⁶ el-Bakara 2/30.

²⁷ el-Mülk 7/2; Hûd 11/7; el-Kehf 18/7.

²⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, 3/6; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/474.

²⁹ Mekki b. Ebî Talib, *el-Hidaye ilâ bulûg'in-nihâye*, 5660-5662.

adalet ve hikmet için yaratması demektir. Âyet aynı zamanda "Allah Hak'tır hak için yaratmıştır." anlamına da gelmektedir.³⁰ Şevkânî'nin "Allah'ın her şeyi Hak ile yaratmasına" yaptığı vurgu müşriklerin varlığın yaratılış gayesini ve hayatın hakikatini anlamadıklarını göstermektedir.

Elmalılı'nın (1878-1942) izahına göre inkârcılar âhiret hayatından gaflette olduklarından dünyanın sonunun nereye varacağını düşünmez ve sonlarının farkına varmaz, varlığın boşuna değil, Cenâb-ı Hakk'ın varlığına alâmet olacak şekilde gerçek bir hikmetle yaratıldığını hiç bilmezler. Hayatı hikmet ve gayeden yoksun şekilde düşünerek ölümlerini her şeyin sona erdiğini iddia ederek sevap ve günahların karşılığını göreceklere inkâr ederler.³¹ Elmalılı'nın izahları varoluş gayesini doğru anlamamakla âhireti inkâr etmek arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. İnsan âhireti inkâr ettiğinde hayat sadece dünya yaşamına indirildiği için en doğru karar mümkün olduğu kadar çok güç ve kuvvet biriktirip zevk ve haz peşinde koşturmak en akıllıca çözüm haline gelmektedir.

Konuyu daha geniş açıdan ele alan Seyyid Kutub'a (1906-1966) göre hayatı yüzeysel anlayanlar Allah'ın hikmetinden, iradesine hiçbir şeyin engel olamayacağından ve hayatın değişmeyen yasalarını anlamaktan uzaktır. Dünya hayatı her ne kadar geniş kapsamlı görünse de aslında dar ve küçüktür. Bütün kâinat içinde sadece küçük bir bölümdür. İşleyişinde yasa ve sistemler geçerlidir.

Kalbi, varlığın içyüzü ile ilişki kuramayan, sezgisi kâinata hâkim olan yasa ve sistemlere ulaşamayan, olaylara ve varlığa bakmayı sürdürür, dış biçimi ve hareketini görür, fakat hikmetini anlayamaz. İnsanların geneli bu şekildedir. Hayatın akışını varlığın sırları ile ilişkilendiren ve anlamlandıran sadece gerçek imandır. Ancak bu şekilde derin iman sahipleri azdır.

İman edenle etmeyen bir olmaz. Müslüman zâhiri, bâtını, dışı-ıçî, şimdiki, geçmişî, dünyayı, âhireti ve tüm âlemi kavrar... İslam'ın insanlık için taşıdığı, kapsamlı, geniş ve engin ufuk işte budur... İslam insanlığı bu geniş ufukla Allah katında en saygın mertebelere yüceltmektedir.³² Seyyid Kutub'un izahlarından Allah'ın her şeyi hikmet üzere yaratmasının bilinmemesinin insanın ufkunu daralttığı ve gerçek imanın insana ne kadar geniş ufuklar kazandırdığı anlatılmaktadır. Böyle bir imana ve İslam telakkisine sahip olmanın büyük bir

³⁰ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, thk. Abdurrahman Umeyra (San'a: y.y.,t.s.), 4/281-284.

³¹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000), 6/259.

³² Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1989), 8/188.

farkındalık oluşturacağı, insana güç ve heyecan vereceği anlaşılmaktadır. Seyyid Kutub'un bu açıklamalarında dünyevileşen ve pozitivist bilim anlayışına sahip modern insana yönelik bazı eleştirilerde bulunduğu ve bazı sorularına cevaplar sunduğu da görülmektedir.

İbn Âşûr'a (1879-1973) göre müşrikler İranlıların zaferinin putların yardımı ile gerçekleştiğini düşünüyordular. Âyette hükmün/emrin sadece Allah'a ait olduğu vurgulanarak olayların gelişiminde ilahların hiçbir fonksiyonlarının olmadığı her şeyi Allah'ın hikmetiyle takdir ettiği anlatılmıştır. Olayların gelişiminde kâhin ve benzerlerinin etkisinin olduğunun kabul edildiği bir ortamda yaşayan sahabilere bu düşüncelerin etkisinde kalarak yanlış yorumlara gitmemeleri de anlatılmaktadır. Yüce Allah galibiyet ve mağlubiyetleri hikmetine uygun olarak takdir etmektedir.³³

İbn Âşûr'un izahları olayların gelişiminde Allah'tan başkasını fail ve etkin olarak görmenin hakikatten sapma olduğunu, Allah'ın takdirini anlamamanın tefekkür ve ilimden yoksunluk anlamına geldiğini göstermektedir. Olayların gelişiminde put, ilah ve kâhinlerin etkilerini olmadığını vurgulanması müşriklerin zihniyetlerini temelinden sarsmaktaydı. Yaşananlarda ilahların ve kâhinlerin etkisinin olmayıp sadece Allah'ın tek otorite olması mü'minlerin akıl ve gönüllerinde tevhidin tam olarak yerleşmesi ve şirkin kalıntılarının temizlenmesi anlamına da gelmektedir.

Âyetleri günümüzle de ilişkili olarak yorumlayan Şinkîti'ye (1907-1974) göre günümüz Müslümanlarının er-Rûm sûresinin âyetlerini çok iyi düşünmesi gerekmektedir. Müslümanlar arasında dünyevi işler ve maharetler çok önemli hale geldi. Öyle ki dünyevi işleri iyi olanlar hak; diğerleri hak üzerinde değil gibi değerlendirilmektedir. Hâlbuki bu anlayış çok büyük bir fitne ve hatadır.

Allah Teâlâ bu âyetlerde insanların çoğunun bilmediğini/ilim sahibi olmadığını beyan etmektedir. Sadece dünyevi ilimlerle uğraşanlar öncelikle bu sınıfa dâhildir. Yüce Allah, yaratıcıları, nimetleri veren, yaşatan ve öldüren Rablerini tanımayan ve ebedi kalacakları âhiretten gafil olanlardan sahih kâmil ilmi nefyetmiştir. Tahkir olarak dünyevi bilgiye sahip olduklarını beyan etmiştir. Bu bilgi ve gayretin sınırı insanın eceli ve dünyanın sonudur. Daha yüksek bir ufku ve hedefi yoktur. Âyetler sınırları dünyayı geçmeyen ilme sahip olmakla cahil olmak arasında fark olmadığını anlatmaktadır.

"Sadece zâhiri bilirler." âyeti dünyanın bir zâhirinin bir de bânının olduğunu ifade etmektedir. Dünyanın zâhiri, menfaat ve lezzetleridir. Bânını ve

³³ Muhammed b. Tâhir İbn Âşûr, *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1984), 21/45-47.

hakikati ise itaat ve salih amellerle âhîret için azık hazırlanan bir geçit ve yol olmasıdır. Zâhir kelimesinin nekre gelmesi ise onların zâhir hayatın da ancak en zâhirini bildiklerini anlatmaktadır. Müslümanların bu durumlara düşmeden İslam'ın istediği tarzda ve hedeflere uygun dünyevi ilimleri öğrenmeleri gerekmektedir.³⁴ Şinkî'nin açıklamalarında müşriklere yönelik eleştirilerin yanı sıra dünya menfaatlerine fazla değer veren Müslümanlara ve sadece dünyanın zâhiriyle ilgilenen bilim adamlarına yönelik tenkitlerin olduğu da görülmektedir.

Dünyevileşme ve ufkun görünen sebep-sonuçların sınırlarına hapsolme tehlikesi tüm insanların karşı karşıya olduğu en büyük imtihan konularındandır. Dünyevileşen birey ve toplum için hakikatin, hakikati aramanın ve ona tabi olmanın herhangi bir anlamı kalmamaktadır. Asıl mesele dünyalık biriktirmek olduğu için akıl da sadece dünyevi güç ve iktidarı sağlamlaştıracak maddi alanlara yönelmektedir. Günümüzde de tüm dünyada aynı durum yaşanmaktadır. Âhîretten gafil olmak aslında sadece yeniden dirilmeden gafleti değil; dünyevi menfaat içermeyen bütün inanç, amel, gaye ve ilmi konulardan gafleti anlatmaktadır.

Mevdûdî (1903-1979) insanın ve hayatın bir gaye ile yaratıldığını, âyetlerde insana gerekli olan tüm hususlar anlatılmasına karşılık bazı insanların hakikatten uzak kaldıklarını açıklamaktadır.³⁵

Âyetin günümüzde batılı bilim algısını her şeyin önüne geçiren anlayışı da kapsayacak şekilde açıklandığı *Kur'an Yolu* tefsirindeki izahlara göre birden çok görünümü ve anlamı olan dünya hayatında bütün emeklerini sadece gözlem ve deneyle bilinenlere hasredenler de âyetlerin eleştiri kapsamına girmektedir. Bu şekilde sadece bilimsel çalışmalara odaklananlar maddi varlık ve olayları aşamayıp, bunların arkasındaki kudret, var oluş amaç ve hikmetini anlamaktan uzak oldukları gibi böyle bir hedefe de sahip değiller. Bilgiye konu olma yönünden varlıkları, dünya hayatından (dünyadan) bilinenler; dünya hayatının zâhirine dâhil olup bilinme imkânına sahip bulunduğu halde bilmeyenler ve maddî âleme dâhil olmadığı için bilinmeyen ve Allah bildirmedikçe bilinemez olanlar olarak üçe ayrılabiliriz.³⁶

Kur'an Yolu'ndaki açıklamalarda dünyanın birçok görünümünün olduğu ve bilgiye konu olan varlıkların üçe ayrılması önem arz etmektedir. Farklı

³⁴ Muhammed Emîn eş-Şinkî, *Advâ'u'l-beyân fi idâhi'l-Kur'ânbi'l-Kurân* (Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1426), 6/525-530.

³⁵ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 4/280-282.

³⁶ Karaman Hayreddin vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 4/293-295.

görünümlere ve bilgi açısından basamaklara ayrılan varlık ve mevzular dünyevileşmiş, kâinatı Allah'ın iradesinden soyutlayan zihin ve bilgi nazariyesi ile anlaşılabilir. Dün olduğu gibi bugün de zâhire takılıp kalan bakış açısının insan ve kâinatı bütüncül bir şekilde izah etmesi mümkün değildir. Kur'an'da âlemdeki varlıklar ve bunların birbirleriyle ilişkisine dair tüm hususların anlatılmış olması onun değerini her gün daha da arttırmaktadır.

2.2. Hükmün Her Dâim Allah'a Ait Olduğunu İdrak Etmeye Engel Olması

Geçmişte ve günümüzde Allah Teâlâ'nın kâinatın işleyişine, olayların gidişatına ve insanların hayatlarına müdahale edip etmediği tartışılmaktadır. Mucizeler, ilahi yardımlar, insan ve toplumların farklı şekillerde imtihan edilip cezalandırılmaları gibi konular bu çerçevede tartışılan mevzulardandır. Âyet ve hadislerde Yüce Allah'ın aktif fâil olarak kâinatın işleyişine ve olayların gidişatına müdahil olup yönlendirdiği, mü'minlerin velisi olarak onları farklı şekillerde destekleyip koruduğu ve bazı toplumları yaptıkları yanlışlardan dolayı helak ettiği anlatılmaktadır.

Dünyevileşen insan hayatta tek karar sahibi olarak kendini ve sebep-sonuç ilişkilerini görmektedir. Bundan dolayı dünyevileşme sadece dünyevi imkânlarla yönelmeyi değil, aynı zamanda varlığın amacını ve Allah'ın her konuda tek hüküm sahibi olmasının unutulmasını da beraberinde getirmekte, Allah'ın iradesi ve failliğini sınırlandırmakta, akli ve sebep sonuç ilişkisini aşan vaadlerinin gerçeklik içermediğini düşündürmektedir. Düşünce ufukları bu çerçevede sınırlı olan Mekkeli müşrikler olayların görünen/görülebilir şekliyle Rumların İranlılara galip gelmesini imkânsız gördükleri için Rumların zaferini va'd eden âyetleri inkâr etmişlerdi.

Taberî'ye göre er-Rûm sûresinin ilk âyetlerinde İranlıların Rumlara galibiyetlerinden önce de sonra da hükmün Allah'a ait olduğu açıklanmaktadır. Allah Teâlâ mülkün sahibi olarak mahlûkât hakkında dilediği hüküm ve takdirde bulunarak istediğine zaferi lütfeder. Gelecekte Rumların zafer kazanmalarını Allah'ın va'di olduğu için mutlaka gerçekleşecektir. Fakat dünya hayatının sadece zâhirini bilen müşrikler bu hakikati anlamıyorlar.³⁷

Mâtüridî'ye göre 4. âyetteki "*Emir Allah'a aittir*" ifadesi "Yaratmada ve yaratılanların işlerini tedbir edip düzenlemede yetki Allah'a aittir, başkasının bir yetkisi yoktur." anlamına gelmektedir. "*Dikkat edin yaratma da emir de O'na*

³⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/446-464.

*aittir.*³⁸ âyetinde de yönetim ve emrin sadece Allah'a ait olduğu vurgulanmaktadır.

Mâtürîdî, 5. âyetteki mü'minlerin sevindiği Allah'ın yardımını Rumların Farslılara galibiyeti olarak değil, Hz. Peygamber'e destek ve nübüvvetinin isbatı olarak Rumları galibiyetiyle ilgili va'din gerçekleşmesiyle Rasulullah'ın müşriklere karşı bir tür zafer kazanması ve mü'minlerin buna sevinmesi olarak yorumlamaktadır. Mâtürîdî'ye göre kâfir Rumların masiyet içeren savaşta zaferleri Allah'ın yardımı olarak anlaşılabilir. Bundan dolayı sahabilerin Rumların galibiyetiyle sevinmeleri ve bunu Allah'ın yardımı olarak telakki etmeleri de mümkün değildir. Sahabilerin sevinci ancak Rumların İslam'a girmeleri ve müslümanca yaşamaları ile mümkün olur. Bunun için âyetin "Allah'ın Rumlara yardımı" şeklinde anlaşılması isabetli bir görüş değildir.³⁹

Mâtürîdî izahlarında yaratma ve kulların işlerini yönetmede tek otoritenin Allah olduğunu vurgulamaktadır. Mâtürîdî'nin ilk dönem âlimlerinin âyetlerin lafzına, bağlamına ve rivayetlere uygun olarak "Allah'ın Rumlara yardım ettiğine" dair görüşü isabetli kabul etmediği görülmektedir. Onun bu tutumu aslında bu âyetleri okuyan birçok kişinin zihninde beliren "Allah kâfire, Müslüman olmayan bir topluma hiç yardım eder mi" sorusuna verilen olumsuz bir cevaptır. Bu cevabın Yüce Allah'ın insanlara yardım ve desteğini sadece Müslümanlarla sınırlandırmaktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki Mâtürîdî'nin de belirttiği gibi yaratma ve yaratılanların işlerini yönetmede tek yetkili olan Yüce Allah, mü'min, kâfir, münafık vb. ayrımı yapmadan tüm varlığın hayatını yönlendirmekte, bazı insanları desteklemekte veya yardımsız bırakmaktadır. Bu konuda ortaya konan soru ve cevapların Allah-âlem-insan ilişkisini yeterince geniş açıdan değerlendirmemenin sonucu olduğu söylenebilir.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Bizanslıların mağlubiyetinden önce de sonra da hükmün her zaman Allah'a ait olduğunu ve Kureyş'in genelinin Allah'ın va'dinin hakikat olduğunu anlamadıklarını kaydetmektedir.⁴⁰ Bikâ'ye (öl. 885/1480) göre er-Rûm suresinin muhtevası ile Yüce Allah'ın vahdaniyeti, tüm yetkinin/emrin O'na ait olduğu, her şeye gücünün yettiği, yeniden diriliş ve evliyasına/dostlarına yardım edip düşmanlarını hızlan/çaresizlik içinde bırakmasının anlaşılması murat edilmektedir. Yüce Allah Rumların yenilgisi ile imanında sabit olan ve olmayanları imtihan ederek ilahi kaynaklı dine inanan Hıristiyanlara zafer vermek Müslümanları sevindirmiştir. Bir önceki sûre olan el-Ankebût sûresi Allah'ın kendi

³⁸ el-A'raf 7/54.

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/248-252.

⁴⁰ Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidaye ilâ bulûg'in-nihâye*, 5660-5662.

yolunda gayret gösterenleri yollarına ulaştıracağı ve her daim muhsinlerle birlikte olduğu vurgusuyla sona ermektedir. er-Rûm sûresinin ilk âyetlerin de ise mü'minlerin müşriklere galip geleceği anlatılmaktadır. Bu âyetlerde gerçekleşeceği haber verilen hususların yaşanması Hz. Muhammed'in risaletini ve Kur'an'ın Allah'tan inzal edildiğini ispatlamaktadır. Yaşananların öncesi, sonrası ve galibiyetler konusunda emrin Allah'a ait olmasının açıklanması Allah'ın asfiyası/seçkin kulları olan evliyâsının sevinmesi içindir.⁴¹ Bikâî'nin Rumlara zafer vadinin mü'minler için de imtihan konusu olduğuna dikkat çekmesi her insanın farklı zamanlarda farklı açılardan imtihan edildiğini göstermektedir. Sahabilerin Allah'ın zatı ve fiillerine dair bilgilerinin nüzul sürecinde arttığını ve cahiliye döneminden kalan tortuların zamanla temizlendiğini düşündüğümüzde gelecekte verilen bir haberin onların bazıları için de imtihan olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca müşriklerin sahabilerden daha bilgili olduklarını savunmalarına karşılık Allah katında cahil ve gafil olarak kabul edildiklerinin açıklanması müşriklerin moralini zayıflatırken mü'minlerin sebat ve duruşunu güçlendirmiştir.

Allah'ın hayattaki kaza ve etkisine dikkat çeken Ebüssuûd (öl. 982/1574) olayların her zaman Allah'ın emri ve kazası ile olduğunu belirtmektedir. *"Biz günleri insanlar arasında nöbetleşe değiştiririz"* âyeti⁴² de bunu anlatmaktadır.⁴³ Şevkânî'nin izahına göre Rumların galibiyet ve mağlubiyet zamanlarını belirleme ve uygulamada tek yetkili Allah'tır. Her şey Allah'ın emri ve kazası ile olmaktadır. Allah'ın yardımının önceden haber verilen bilginin gerçekleşmesi olduğu söylene de isabetli olan görüş Allah'ın Rumlara yardım etmesidir.⁴⁴ er-Rûm sûresi beşinci âyette Allah Teâlâ'nın azîz ve rahîm olduğu vurgulanmaktadır. Âlûsî'ye göre Allah'ın dileğine zafer vermesine kimsenin engel olamaması Allah'ın "azîz" olmasını; Müslümanlar yardım ve zaferi hak ettiklerinde rahmetinden dolayı onlara zafer ihsan etmesi de O'nun "rahîm" olmasını anlatmaktadır.⁴⁵

Merâğî'nin ifadesiyle zafer ve mağlubiyet konusunda *"Biz günleri/zafer ve yenilgileri insanlar arasında evirip çevirmekteyiz"* hükmü caridir. Müşrikler,

⁴¹ Ebü'l-Hasen Burhânüddin İbrâhîm b. Ömer Bikâî, *Nazmu'd-düer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver* (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.), 15/12-46.

⁴² Âl-i İmrân 3/140.

⁴³ Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Riyâd: Mektebetu Riyâdi'l-Hadîs, ts.), 4/349-351.

⁴⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 4/281-284.

⁴⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 21/21-22.

Allah'ın bu konudaki sünnetini bilmedikleri ve tefekkürlerinin azlığından Allah'ın va'dinin hak olduğunu ve Allah'ın işleri nasıl evirip çevirdiğini anlamıyorlar.⁴⁶ Merâğî'nin izahlarından Allah'ın işleri nasıl evirip çevirdiğini ve bu konudaki sünnetini bilmenin hayatın bânını anlamının yolu olduğu anlaşılmaktadır. Allah'ın insan ve kâinatla ilişkisine dair ortaya konan soru ve eleştiriler de bu konudaki bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Âyet ve hadislerde Allah Teâlâ'nın kimlere, ne zaman, nasıl yardım ettiği ve cezalandırdığı örnekleriyle anlatılmaktadır. Bu bilgiler dikkatli ve bütüncül bir okumayla anlaşılmadığında yersiz beklentilere ve yanlış sorulara kapı aralanmaktadır.

İbn Âşûr'a göre Rumların galip geleceği konusundaki va'din Allah'a izafe edilmesi mutlaka gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Müşriklerin bu hakikati kavramaları akıllarının kıtlığına delalet etmektedir. Âyetteki "*İnsanların çoğu bunu anlamaz.*" cümlesi Mekkeli müşrikleri kapsadığı gibi, bu va'din gerçekleşeceğini kabul etmeyen İranlıları ve bu şekilde düşünen tüm insanları kapsamaktadır. Bu muhatapların bu hakikati bilmemeleri, hayatın gidişatındaki dakik/hassas işleyişi idrak etmemeleri aslında ilim sahibi olmadıklarını ve cahilliklerinin koyuluğunu anlatmaktadır. Bu kadar kısa zamanda Rumların zafer kazanmasını imkânsız gören Kureyşliler Allah'ın genel uygulamalarının dışında takdirlerde bulunmasından, umulmayan sebepleri yaratarak insanların beklentileri haricinde kendi takdirine bağlı sonuçlar yaratmasından gafilidiler. Bütün bu yanlış duruşlarının gerçek sebebi olayların sadece zâhiri işleyişine bakıp daha derinlikli düşünmemeleridir. Müşrikler görülen ve hissedilen dünyanın ardında âhiret ve gayb âleminin varlığını idrak etmedikleri için cahil olarak eleştirildiler.⁴⁷

İbn Âşûr'un "Müşrikler maddi dünyanın ardında âhiret ve gayb âleminin varlığını bilmiyorlardı." cümlesi hayatın bânının ne olduğunu açıklamaktadır. Olayları perde arkasından yönlendiren ve tedbir eden Allah olduğu hususu tevhidin temel vurgusudur. Bu yönüyle iman etmek hayatın bânını öğrenmek ve buna göre hayatı düzenlemeye başlamak demektir. İhsan boyutunda imana ulaşmak ise bu konuda derinleşmeyi anlatmaktadır.

İnsanlar geçmişte ve günümüzde farklı sebeplerle Allah'ın olaylara etkisini tartışsa da aslında Yüce Allah'ın her şeyi bilmesi, tedbir etmesi, kuşatması ve her şeye gücünün yetmesi ilâhî hâkimiyetin apaçık kanıtıdır. Müşrikler her ne kadar görünürde bir Allah inancına sahip olsalar da aslında tamamen dünyevî ve determinist bir düşünce yapısına sahiptiler. Bundan dolayı sebepler âlemi olan

⁴⁶ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 21/27-31.

⁴⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/47-51.

zâhir âlemde Rumların güçlü Farşlılara karşı zafer kazanmasına ihtimal vermedikleri için, Allah'ın emir ve iradesiyle olayların gidişatında değişiklik olacağını ve zafer va'dinin gerçekliğini kabul etmediler.

2.3. Âhiretten Gaflete Sebep olması

Mekkeli müşrikler yaratıcı olarak Allah'a iman etmekle birlikte⁴⁸ kendilerini Allah'a yaklaştıracasına⁴⁹ ve âhirette şefaate edeceğine⁵⁰ inandıkları için melekleri, cinleri, güneş, ay ve şî'ra yıldızı gibi gök cisimlerini ilahlaştırmışlardı.⁵¹ Müşriklerde genel olarak zayıf da olsa âhirete iman bulunmakla birlikte yaratıcıyı ve âhireti inkâr eden Dehrîler de bulunmaktaydı. Bazı âyetlerde⁵² Kureyş'ten birilerinin dirilişi inkâr ettikleri anlaşılmaktadır. Bu âyetlerin muhataplarının Kureyş'in geneli değil "zenâdikatu Kureyş" (Kureyş'in zındıkları) diye bilinen Allah'ın varlığını reddedenler olduğu anlaşılmaktadır.⁵³ Bu bilgilerden Mekkeli müşrikler hakkında genelleme yapılarak hepsinin âhireti inkâr ettiklerini söylemenin isabetli bir görüş olmadığı anlaşılmaktadır. Müşriklerin dünyevileşmeleri arttıkça doğal olarak âhirete iman konusu zayıfladığı için er-Rûm sûresi 7. âyette "Onlar âhiretten gafilirdirler" buyrulmaktadır.

Taberî'ye göre müşrikler âhiretten ve orada hangi azapla karşılaşacaklarından gafil oldukları için Allah'ın azabından kurtulamayacaklarını da düşünmüyorlardı.⁵⁴ Zemahşerî'ye göre 7. âyette "يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ" eleştirisinden sonra "وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ" buyrulmaktadır. Zemahşerî âhiretten gafleti "Hayatın bâtını ve hakikati olarak dünyanın taatler ve salih amellerle âhîret için azık hazırlanan bir geçiş/konaklama yeri olduğundan gaflete

⁴⁸ el-Ankebût, 29/61, 63; Lokman, 31/25, ez-Zümer, 39/38; ez-Zuhruf, 43/87.

⁴⁹ ez-Zümer, 39/3.

⁵⁰ Bkz. ez-Zümer, 39/43, 44.

⁵¹ Bk. er-Rahman, 55/15; el-En'am 6/112, 128-130; En'am 6/112; es-Saffat, 37/149-158; Fussilet, 41/37. en-Necm, 53/49.

⁵² el-En'âm, 6/26-29; Meryem, 19/67-70; en-Neml, 27/ 65-69; Yâsin, 36/77-83; Kâf, 50/2-12; el-Vâkiâ, 56/ 45-71.

⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Sami Kılınçlı, Nüzûl Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri –Mekke Dönemi-, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 46-82. Zenâdikatu Kureyş için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/181. Ayrıca bk. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008) 435-445.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 18/464.

düşmek⁵⁵ olarak açıklamaktadır. Bu izahı dikkate aldığımızda hayatın batinın önemli bir konusu olarak âhirete imanın sadece dirilişi değil, var oluş amacını, dünya hayatının nasıl algılanması ve yaşanması gerektiğini, gayb âlemi ve yaşamına dair birçok konuyu içine aldığı dolayısıyla âhiretten gafletin çok büyük yanlırlara sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır.

Kuşeyrî'ye göre müşrikler tamamen, her şeyleriyle dünya ile meşguliyete daldıkları, kalplerini dünya muhabbeti ile doldurdıkları için âhret ilminden men edildiler. Kişinin gerçekte değeri, dünyaya ait bilgisiyle değil, Allah'a dair ilmiyle alakalıdır.⁵⁶ Kuşeyrî, dünya sevgisi ve meşguliyetinin kalpleri kaplayıp işgal etmesinin insanı değersizleştirdiğine, marifetullahtan ve âhret ilminden uzaklaştırdığına dikkat çekmektedir. Kuşeyrî'nin bu izahlarından Allah, dünya hayatının amacı ve âhirete dair doğru bir tasavvura sahip olmayan fakat kendilerini sahabilerden değerli gören müşriklerin aslında herhangi bir değere sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Sülemî'nin (öl. 412/1022) izahına göre kimin tüm meyli dünyaya yönelik olursa âhiretten uzak kalır. Yine kim sadece Allah'ın rızasına değil, âhirete/âhretin mükâfatlarına meylederse Allah'tan uzak kalır. Bundan dolayı Hz. Peygamber "Kimin himmeti Allah'tan başka bir şey olursa o Allah'tan uzak kalır." buyurmuştur.⁵⁷ Bu yorumlara göre Allah'ın rızasını hedefleyen mü'minin dünyayı ve âhireti maksat olmaktan çıkarıp tüm duygu ve düşüncesiyle sadece Allah'a teveccüh etmesi gerekmektedir. Kuşeyrî ve Sülemî'nin izahlarında dünya sevgisine kapılmanın insanları âhiretten gaflete düşürdüğü açıklanmaktadır. Müşriklerin içine düştüğü bu gaflet halinin mü'minler için de bir tehlike oluşturduğu unutulmamalıdır.

Kurtubî'ye (öl. 671/1273) ve İbn Cüzey'e (öl. 741/1340) göre âyetlerde dünyevileşen müşrikler eleştirilmekte ve her mahlûkun eceli olan faniler olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁸ Bikâî'nin naklettiğine göre Mekkeliler mü'minlere "Biz sizden daha bilgiliyiz" diyen müşriklere sadece alışveriş ve hayatın lezzetlerini bildikleri, olayların ve hayatın işleyişine dair sahih ve sağlam bilgilerinin olmadığı anlatılmıştır. Onların bu hali dünyayı amaç haline getirenler nezdinde değerli

⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/565-566.

⁵⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/3-4.

⁵⁷ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ el-Ezdî es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2/123.

⁵⁸ Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmî'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Hasen et-Türkî (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1427), 16/400-402; Muhammed b. Ahmed b. Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/164-165.

olsa da gerçekte yaşamı hayvanlar gibi algıladıkları için Allah yanında herhangi bir değere sahip değildir. Gaflete dalan müşrikler dünyanın bir hedef ve amaç olarak değil, âhireti ve Allah'ın rızasını kazanmak için araç olarak yaratıldığını anlamadıkları için dünyanın imkânlarına ve ahlâk-ı mezmûmeye istiğrak halinde hakikatten uzak şekilde yaşamaktadırlar.⁵⁹ Bikâî'nin izahlarından dünyevileşmenin gerçek hayat olan âhireti ve asıl büyük hedefi olan Allah'ın rızasını unutturup kötü ahlaka sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır.

Ebüs-suûd'a göre müşriklerin sadece zâhiri bildiklerini söylemek onları tahkir etmektir. Bunlar asıl büyük hedef ve amaç olan âhiretten gafilirdirler. el-Kehf 7. âyette dünyanın zinet ve çekiciliğinin insanların hangilerinin en güzel amel ve yaşantıyı/ahsen-i ameli ortaya koymak için yaratıldıkları anlatılmaktadır. Müşrikler iman ve salih amelden uzak oldukları ve dünyanın çekiciliğine aldandıkları için imtihanı kaybetmişlerdir.⁶⁰ Bursevî'nin (öl. 1137/1725) yorumuna göre de inkârcılar için kullanılan *"Onlar sadece dünya hayatının zâhirini biliyorlar."* ifadesinde tahkir bulunmaktadır. Ticaret ehli müşrikler bir dirhemi ellerine aldıklarında onun ne kadar gerçek olup olmadığını hemen anlıyorlardı. Dünyevî hususlarda mâhir olan ancak asıl büyük hedef olan âhiret hayatından bîhaber yaşıyor, dünyalık hedeflerden sıyrılıp âhireti düşünmüyor ve bu konuda bilgi edinmeye gayret etmiyorlardı. Ayrıca bu âyette âhirete yeteri kadar hazırlık yapmayan mü'minler de eleştirilmektedir. Âhiretten uzak olan, Allah'ın varlık ve kudretinden daha da gafilirdir. Bu gafletten dolayı müşrikler âbidlik mertebesinden düşmüş, Yüce Allah'ın dostlarının kalplerine lütfettiği muhabbetinden ve dünyanın geçiciliğini kavramaktan da uzak kalmışlardır.⁶¹ Ebüsuûd ve Bursevî'nin âyetteki *"Müşrikler dünya hayatının sadece zâhirini biliyorlar"* ifadesinde tahkir bulunduğu dikkat çektikleri görülmektedir. Kendilerini akıllı ve bilgili gören müşriklerin bu şekilde eleştirilmeleri ile Hz. Peygamber ve sahabilere *"Doğru, derinlikli ve kuşatıcı din ve hayat algısına sizler sahip olduğunuz için güçlü olanlar da sizsiniz. Bundan dolayı cahil ve ufukları dar müşriklerin eleştiri ve iddialarından etkilenmemeniz gerekir"* şeklinde mesaj verildiği de söylenebilir.

Şevkânî'ye göre müşriklerin âhiretten gafil olmaları, âhirete iman ve tasdikten, ebedi nimetlerden ve halis lezzetlerden mahrum olmalarına sebep olmaktadır. 8. âyette Allah'ın gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları hak ile yarattığının vurgulanması, varlık ve hayatı sevap ve cezanın vukuu, adalet ve

⁵⁹ Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 15/12-46.

⁶⁰ Ebüsuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/349-351.

⁶¹ İsmail Hakki el-Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts), 7/9-11.

hikmet yaratması anlamına gelmektedir.⁶² Şevkânî'nin "Allah'ın her şeyi hak ile yaratmasına" yaptığı vurgu müşriklerin varlığın yaratılış amacını ve hayatın hakikatini anlamadıklarını göstermektedir. Kâsımî'ye (öl. 1866/1914) göre müşrikler Allah'ın varlıkları yaratma amacını ve adalet üzere cari olan fiillerini, cehaletleri ve bu konuları tefekkür etmedikleri için anlayamazlar. Bu âyet dünya hayatının ve olayların hem zâhirini hem de bîatinını göstermektedir.⁶³

Kâsımî de Şevkânî gibi varlığın yaratılış amacına, dolayısıyla bunun hayatın bîatını bir yönüne delâlet ettiğine dikkat çekmektedir. Müfessirlerin izahlarından âhiretten gafil olmanın ve âhiret hayatını inkâr etmenin aslında yaratılış amacını, hakikati, ebedi hayatı ve insanın bîatını ve ebedi yönü olan ruhunu ve ruhî/kalbî hayatından gaflet ve inkâr anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Âhiretten gaflet bir yönüyle Allah'ı hakkıyla takdir edememenin⁶⁴ de kapsamına girmektedir.

Elmalılı tefsirinin mukaddimesinde hayatı, Cenâb-ı Hakk'ın insanlara ilgisini, Hakk'a kavuşmayı, hakikati, ölümü, dünyevileşen insanın durumunu ve ahiretin gerçekliğini şu şekilde anlatmaktadır: "Gördüm ki, gecesi gündüzü ardı ardına birbiriyle döğüşüp değişip giden şu fani hayatta baki kalmak için biçare beşeriyetin elimde hiç bir tutamak yok. Gördüm ki, O'nun yer ile gök arasında maziden istikbale doğru kaynaşan, coşan coşup coşup çarpışan dalgaları arasında her dem kendine çağırıp duran ebedi hayatın nidâi da'vetine çınlıyor. Her dem Hak "bana gel" diye çağırıyor. İnsan kulak kısıyor, duymak istemiyor, sanki kaçınmak için çırpınıyor. Fakat çırpınıp çırpınıp âkibete teslim olmaktan başka ne yapıyor? Hâlbuki sevmediğine teslim olmakla sevdiğine teslim olmak arasında ne büyük fark vardır? Demek ki, insan için Hakk'ı sevmek, Hakk'a hizmet etmek akıbet cemal-i Hakk'a ermekten büyük bir hazzı saadet yoktur. Lâkin zevk-i hakkı duymıyan haline mahkûm, tahkiki bilmeyen taklide zebundur. Allah'ı bilmiyen Dünyaya sarılır. Dünyayı bilmiyen hülyaya sarılır, Hülyaya sarılan hakikate darılır. Yiğidi görmiyen ismine bayılır. Dilberi görmiyen resmine bayılır. Önünü görmiyen sonunda ayılır. Kanunu tanımayan kânunda ayılır. Kitabı tanımayan hesabda uyanır. Kur'anı anlamıyan da tercemesine dolanır."⁶⁵

Elmalılı'nın bu ifadeleri ve diğer müfessirlerin izahlarından da anlaşıldığı gibi âhiretten gafil olmak, sadece dirilişten gafleti değil, insanın ve varlığın

⁶² Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, 4/281-284.

⁶³ Muhammed Cemâleddin el-Kâsımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (B.y.:Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1376), 4767-4769.

⁶⁴ ez-Zümer, 39/67; Hacc, 22/74.

⁶⁵ Elmalılı, *Hak Dini Ku'ran Dili*, 1/2.

amacından, kendini ve etrafını ıslah etmesinden, hakikati ve Allah'ın rızasını aramaktan uzaklaşma anlamına da gelmektedir.

2.4. Geçmiş Ümmetlerin Helakinden İbret Alınmasına Mani Olması

Hayatın amacını ve Allah'ın tedbirini unutarak dünyevileşmek, dünyevi bilgi, güç, iktidar, teknoloji için daha çok çalışmayı ve güçlü maddi uygarlıklar kurmayı tek hedef haline getirmektedir. Tarihte bu amaca uygun şehir ve devletler kurulmuştur. Ancak bu uygarlıklar şirk, inkâr, zulüm, sömürü ve ahlaki dejenerasyon üzerine kuruldukları için Allah Teâlâ bu tür toplumlara insanı, hayatı ve kâinatı en doğru şekilde öğretmek ve tezkiye etmek için peygamberler göndermiştir. İlahi hakikatlere iman, âhiret ve Allah rızası için çalışmak ve nefislerini tezkiye etmek dünyevileşen toplumlara anlamsız geldiği için inadına inkâr ettikleri için helak edilmişlerdir. Benzer karakterdeki müşriklere ders almaları için bu kıssalar anlatıldığında kıssaların gerçekliğini değil Allah tarafından helak edilmelerini inkâr etmişlerdi.

Taberî'nin izahına göre müşrikler yaratılışlarını, imkân sahibi olmalarını dikkate alıp, diriltip hesaba çekileceklerini ve kendilerinden daha güçlü olup dünyayı daha iyi imar eden ancak günahlarından dolayı helak edilen önceki kavimlerin akıbetini düşünüp ders almıyorlardı. Cezalandırılmayı hak eden kavimlerin helak edilmesi zulüm değildir. Bundan dolayı, "Ey sadece zâhire takılan Mekkeliler! Helak konusunu yanlış anlayarak sakın Allah'a zulüm isnat etmeyin, asıl zulüm işleyenler Allah'a karşı gelen ve sonlarının bu şekilde olmasını isteyen inkârcılardır." buyrulmuştur.⁶⁶

Taberî'nin yorumlarından müşriklerin dünyevileştikleri, tüm ufuk ve çabaları dünyevi menfaatlere yoğunlaştığı, hayatın amacını ve bîatını işleyişini bilmedikleri için ne yaşadıklarından ne de helak edilen toplumlardan ders almadıkları anlaşılmaktadır. Zâhire takılıp kalanların Allah'ın insan hayatına müdahalesini ve hak edenleri cezalandıracağını gündemlerinden çıkardıkları için zalim ve inkârcı toplumların helak edilmesini Allah'ın zulmü olarak yorumladıkları anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî'ye göre 9. âyetle peygamberlerini yalancılıkla suçlayan güçlü ve dünyayı Mekkelilerden daha iyi imar eden kavimlerin helakiyle Mekkeliler uyarılıp korkutulmaktadır. "*Allah onlara zulmetmedi*" ifadesi "Allah'ın helakını zulüm olarak anlamayın, asıl helak edilenler kötülük yaptıkları için kendilerine zulmetmişlerdir." anlamına gelmektedir.⁶⁷ Mâtürîdî'nin izahı, "Ey müşrikler! Helak

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/446-466.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/252-255.

edilen toplumlardan ders alarak güç ve iktidarınıza güvenmeyin, Allah'ı ve kâinat üzerindeki tasarrufunu unutmayın, yoksa aynı akibete uğrarsınız." anlamında mesajlar içermektedir. Ayrıca helak edilen toplumlar üzerinden Allah'a zulüm isnad etmek de hayatın sadece zâhirine bakıp, daha üst/bâtını boyuttan Allah'ın hayatı nasıl yönetip yönlendirdiğini anlamamanın da sonucudur. Günah ve zulümlerin hayatımızda görünen etkileri olduğu kadar Allah katında da bir değerlendirmesi ve sonuçları söz konusudur. Bazı âyetlerde günahların sahiplerini çepeçevre kuşattığı ve acı sonuçlarıyla yüzleştiklerinin anlatılması da⁶⁸ hayatın zâhir ve bânını arasındaki sıcak ilişkiyi anlatmaktadır.

Merâğî'ye göre inkârcı toplumları helak ederek Allah kimseye zulmetmemekte, bilakis herkese hak ettiği karşılığı vererek adaletini ortaya koymaktadır.⁶⁹ Merâğî'nin izahlarından Allah'ın işleri nasıl evirip çevirdiğini ve bu konudaki sünnetini bilmenin hayatın bânını anlamının yolu olduğu anlaşılmaktadır. Geçmişte ve günümüzde Allah'ın insan ve kâinatla ilişkisine dair bazı soru ve yersiz eleştirilerin sebebinin de bu konudaki bilgi eksikliği oluşturmaktadır. Âyet ve hadislerde Allah Teâlâ'nın kimlere, ne zaman, nasıl yardım ettiği ve cezalandırdığı örnekleriyle anlatılmaktadır. Bu bilgiler dikkatli ve bütüncül bir okunmadığında yersiz beklentilere ve yanlış sorulara kapı aralanmaktadır. Bu konularda yanlış düşünceye sahip müşriklere de, helak edilen toplumların helak edilme sebeplerini düşünmeleri ve doğru sonuçlara ulaşmaları emredilmekte, bu şekildeki doğru bilgi ve tefekkürle hayatın bânının anlaşılacağı açıklanmaktadır.

Kur'an Yolu tefsirinde er-Rûm sûresi 9. âyet şu şekilde açıklanmaktadır: "Müşrik muhataplar, sahip oldukları güç ve yeryüzünü imar açısından kendileri ile önceki toplumlar arasında bir mukayese yapmaya davet edilmektedir. Âyetin içerdiği temel mesaj, insanların gerek birey gerekse topluluk olarak sahip oldukları güç ve imkânların kendilerini ilâhî bildirimleri inkâr etme şımarıklığına götürmemesi, beşerin kendisi hakkında yapacağı mukayesenin de hiçbir zaman Allah'ın mutlak iradesi ve karşı konulamaz kudreti dairesine uzanmaması gerektiğidir. Yine bu ve müteakip âyette, önceki kavimlerin başına gelen kötü sonuçlar incelenirken, bu sonuçların kendi kötülükleri yüzünden meydana geldiğine ve Allah'ın haksızlık etmesinin asla söz konusu olamayacağına dikkat çekilmektedir."⁷⁰ Bu izahlardan hayatın bânını unutulduğunda veya inkâr edildiğinde güç ve saltanat elde eden birey ve toplumların istiğnâ ve tuğyana

⁶⁸ Bk. ez-Zümer 39/48-51.

⁶⁹ Merâğî, *Tefsiru'l-Merâğî*, 21/27-31.

⁷⁰ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/95-296.

kapılarak, Allah'ın güç ve kudretini küçümsedikleri ve bunun acı sonuçlarıyla yüzleştikleri anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ'nın bu konudaki sünneti sabit olduğu için⁷¹ her dâim işlemeye devam etmektedir.

Naklettiğimiz bilgilerden hayatın zâhirine odaklanan müşriklerin hayatın bâtınından uzaklaştıkları için tüm olayları zâhiri sebep-sonuç ilişkisi içinde anladıkları görülmektedir. Kur'an'da müşriklerin de bildiği Âd ve Semûd gibi kavimlerin inkâr ve yanlışlarından dolayı helak edildikleri açıklanmaktadır. Müşrikler hayatın bâtını işleyişini reddettikleri için bunların helak edildiklerini değil, tarih içerisinde doğal olarak yıkılıp yok olduklarını iddia ediyorlardı. Bu ise önceki kavimlerin akıbetinden ibret almalarına engel oluyordu. Günümüzde de Allah'ın tarihe müdahalesini kabul etmeyenler toplumların helak edilmesini kabul etmemektedir.

Bu anlayışın temelinde hâkim bilim anlayışının belirleyici etkisi bulunmaktadır. Şahin Efil'in tespitine göre "Günümüzde hâkim olan bilim anlayışı gerçekliği, somut veya fiziksel olgularla sınırlamaktadır; dolayısıyla orada gerçekliğin fiziksel boyutu ön plana çıkarılırken, metafiziksel boyutu göz ardı edilmektedir. İşte tam da bu noktada, Kur'an'ın devreye girerek evrenin fiziksel boyutunu göz ardı etmeden, "metafiziksel boyutu"nu ön plana çıkardığı görülmektedir. Kur'an, evreni, "gökler"; "yer" ve "ikisinin arasında bulunanlar"ın toplamı olarak ifade etmektedir. Kur'an'a göre evren, içindeki canlılarla özellikle de insanla, hepsinden önemlisi de Allah'la bütünleşen ve bunlarla çok sıkı bir bağlantı içinde olan bir tablodur. Başka bir deyişle, Allah'ın varlığını hesaba katmayan bir evren anlayışını Kur'an'ın tasvip etmesi beklenemez. Bilimsel evren anlayışına göre evrenin dışında başka bir gücün hesaba katılmadığı görülmektedir."⁷² Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi günümüz bilim anlayışında da hayatın bâtını, Allah'ın takdir ve tedbiri kabul edilmemektedir. Bu anlayışın tek hakikat gibi kabul edilmesi, insanın ve varlığın aşkın olanla irtibatını kopardığı için insanları hayatın sadece zâhirine odaklanmaya ve dünyevileşmeye yöneltmektedir.

İlahi hakikatleri ve hayatın bâtını reddederek kendini tek hakikat olarak tanıtan batılı algıların etkisinde kalan bazı Müslümanların hayatın bâtını/bâtını işleyişini ve insanın kalbî/ruhî hayatını yeterince dikkate almadıkları için hayatın işleyişinde hükümün sadece Allah'a ait olması, gaybî varlıkların hakikati, mucizeler, sevap ve günahların hayata etki ve sonuçları, ilahi yardım ve cezalandırılma gibi

⁷¹ Bk. Âl-i İmrân 3/136; Fâtır 35/43; el-Mü'min 40/82-85.

⁷² Şahin Efil, "Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutuna İlişkin Bir Deneme–Bir Kur'an Teriminin Bilimsel ve Felsefi Açılımı: Emr" *Marife*, 5/1 (Bahar 2005), 109. (ss. 107 – 120), 116.

konuları iyi niyetle de olsa naslarda anlatılanların dışında te'vil ettikleri görülmektedir. Bu te'viller istenilmese de dolaylı olarak Kur'an ve sünnette bütüncül bir yapı şeklinde anlatılan hakikatin parçalanmasına, birçok konunun mecazileştirilmesine de neden olmaktadır. Kur'an ve sünnetteki bilgiler diğer peygamberle birlikte özellikle Hz. Peygamber ve sahabilerin tecrübelerini anlattığı için İslam'ın anlaşılmasında ve yorumların isabetliliğinin değerlendirilmesinde bu tecrübenin esas alınması en isabetli yol olmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada ele aldığımız âyetlerden ve müfessirlerin yorumlarından şu sonuçlar çıkarılabilir:

1. Maddi âlemde görülen, hissedilen varlıklar, sebep-sonuç ilişkileri, dünyanın güç, imkân ve hazları hayatın zâhirini; duyu organlarıyla algılayamadığımız varlıklar, Allah'ın ilmi, iradesi, müdahalesi, varlığın hikmet üzere yaratılması, insanın var oluş amacı, insanın ruh sahibi olması, kalbin halleri, sevap ve günahların hayata etkisi ve âhiret hayatı gibi konular ise hayatın bâtınını oluşturmaktadır. Buna göre insan ve kâinât zâhir ve bâtın olarak iki boyutlu bir mahiyet arz etmekte, bunların bütünü açıklayan kaynak olarak Kur'an da iki boyutlu bir kitap olmaktadır.

2. Kur'an ve Sünnet, hayatı her iki boyutuyla anlattığı için İslam'a iman etmek, doğru anlamak ve gereğince amel etmek en geniş ufka sahip olmak anlamına gelmektedir. Hayatın sadece zâhirine odaklanmak Allah'ın her konuda tek hüküm sahibi olarak hayatı yönettiğini, va'dinin gerçekliğini, varlığın hikmet ve amacını, sevap ve günahların sonucunu, faniliği ve âhiret hayatını insanın gündeminden düşürdüğü veya inkâra da sebep olduğu için çok dar, eksik ve sorunlu bir ufka sahip olmayı ifade etmektedir. Diğer ifadeyle hayatın sadece zâhirine odaklanmak insanın hakikatten uzaklaşması, bilgi ve ufkunun dünyanın zâhiri işleyişi, determinist anlayış, güç ve zevk tutkusuna hapsolmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu sebeple günümüzde dünyaya tek hakikatmiş gibi sunulan ancak hayatın sadece zâhirine odaklanan bilim, düşünce ve yaşam tarzının da hakikati temsil etmediği anlaşılmaktadır.

Bu anlayışın etkisinde kalmak Allah'ın takdiri, olaylara müdahalesi, mucize ve ilahi yardım gibi konuların zâhiri anlayış doğrultusunda yorumlanmasına sebep olmaktadır. Bu minvalde yapılan yorumların kâinatın, insanın ve hayatın bâtınî boyutunun ihmal edilmesine, dolayısıyla varlığın bütüncül idrakine engel olarak Müslümanların düşünce ve pratik açıdan fakirleşmesine sebep olduğu söylenebilir.

3. er-Rûm sûresi 1-10. âyetlerde olayların gelişimindeki tek otorite Allah olduğu için, galibiyet ve mağlubiyet zamanlarının Allah'ın takdirine bağlı olduğu gibi konular açıklanmaktadır. Bu bilgiler hayatı sadece zâhiri boyutuyla anlamaya ve yaşamaya çalışan müşrik zihniyetin temelden eleştirilmesi ve ıslah edilmesi anlamına gelmektedir. Âyetlerde anlatılan bu bilgiler aynı zamanda nüzul sürecinde eğitimleri devam eden sahabilerin bazılarının zihinlerinde kalan cahiliye tortularının temizlenmesi ve tevhidin tüm boyutlarıyla öğretilmesini de içermektedir.

4. Kur'an ve Sünnette insan ve hayatın zâhir ve bâtin boyutlarıyla anlatıldığına gereken dikkat ve önemin gösterilmemesi, rasyonalist bilim algısından etkilenmeye sebep olmaktadır. Bu ise, Allah'ın hayata müdahalesi, melek ve şeytanın hakikati, mucize, kalb âleminde yaşananlar, ilahi yardım ve ceza gibi konuların yanlış te'vil edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

5. Yapılan bu te'viller maksadını aşacak şekilde hakikatin kaynağının Kur'an ve sünnette anlatılan bilgiler olduğu konusunda yanlış fikirlerin oluşmasına sebebiyet verebilmektedir. Bu şekilde düşünenler için de er-Rûm sûresinde olduğu gibi Allah'ın takdirine, her dâim hükmün O'na ait olmasına, hayata müdahalesine ve geleceğe dair bilgi verilmesi bir imtihan konusuna dönüşebilmektedir. Bu örnek durum insanın sadece ibadet, emir ve yasaklarla değil çok farklı konularla sınındıklarını da göstermektedir.

6. er-Rûm 7. âyette ve en-Necm 29-30. âyetlerde Hz. Peygamber ve sahabileri küçümseyen müşriklerin tahkir amaçlı olarak hayatın sadece zâhirini, zâhirinin de ancak bir kısmını bildiklerinin açıklanması onların psikolojik olarak zayıflatılmaları; dışlanan sahabilerin ise takviye edilmeleri anlamına gelmektedir.

7. en-Necm 29-30 ve Yûnus sûresi 39. âyetlerde kendilerini akıllı ve mâhir zannettiği için insanı ve hayatı tüm boyutlarıyla ele alan Kur'an'ı inkâr eden zihniyetin aslında hiçbir derinliğinin olmadığı ve anlayıp kuşatamadığı hakikatleri inkâr ettiği açıklamaktadır. Bu eleştiri aynı veya benzer zihniyete sahip olan tüm insanlar için geçerliliğini sürdürmektedir.

8. er-Rûm suresi 1-10. âyetlerde gelecekte haber verilmiş ve olaylar açıklandığı gibi yaşanmıştır. Bu ve benzer bilgilerin kader, efâl-i ibâd, Allah-insan ilişkisi ve Allah'ın hayata müdahalesi gibi konuların izahında dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

9. Müfessirlerin er-Rûm 5. âyetteki "Allah'ın yardımını" bağlama uygun olarak "Allah'ın Rumlara yardımını" olarak açıkladıkları, Mâtürîdî'nin ise bunu isabetsiz görüş olarak değerlendirdiği görülmektedir. Mâtürîdî'nin bu tercihi,

müfessirin kendi algısını bağlamın önüne geçirmesinin örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum tefsir ilmiyle iştiğal edenlerin hataya düştükleri bir husus olduğu için anlam ve yorumun tayininde bağlama daha çok dikkat etmenin gerekli olduğu anlaşılmaktadır.

10. Modern dönem tefsirlerinde dünyevileşen, bilimi aşırı yücelten ve bu anlayıştan etkilenenlere yönelik doğrudan ve dolaylı eleştiriler, Allah'ın işleri evirip çevirmedeki sünneti, hayatın amacı, yaratılışın hikmeti, Kur'an'ın insana kazandırdığı ufuk genişliği ve varlıkların bilgiye konu olma açısından sınıflandırılması gibi konulara ağırlık verilmesi yaşanan dönemin te'vile etkisini göstermektedir.

11. Bu çalışmada naklettiğimiz bilgiler ve ulaştığımız sonuçlar tefsirlerde zâhir ve bâtın kavramlarının aşırı yorumla hiçbir ilgisi olmadan, kelime anlamı üzerinden hayatın görünen ve görünmeyen boyutu olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu kullanım âyet ve hadislerde anlatılan bilgi ve vurgularla da örtüşmektedir. Zâhir ve bâtın kavramlarını bu anlamlarıyla düşünmek, herhangi bir fikri karışıklığa sebebiyet vermemektedir.

Kaynakça

- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmud. *Rûhu'l-meânî*. thk. Mahmud Abdullah en-Nemr vd. Beyrût: İdâratü't-Tibâti'l-Müniriyye-İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer. *Nazmu'd-dürer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, ts.
- Bursevî, İsmail Hakki. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrût: Merkezu Dirâsati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 2008.
- Ebüssuûd, Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetu Riyâdi'l-Hadîs, ts.
- Efil, Şahin. "Evrenin Fiziksel ve Metafiziksel Boyutuna İlişkin Bir Deneme–Bir Kur'an Teriminin Bilimsel ve Felsefi Açılımı: Emr" *Marife*, 5/1 (Bahar 2005), 107–120.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. *Tefsiru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâru Sahnûn li'n-Neşve't-Tevzi', 1984.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî. *et-Teshîl li ulûmi't-tenzîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Ebû Hâtim, Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü Nezâri'l-Bâz, ts.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Kılıç, İsmail. *İtirazları ve Bunlara Verilen Cevaplar Açısından Kur'an'da Müşrikler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Kılınçlı, Sami. *Nüzûl Sürecinde Müslümanların Gayrimüslimlerle İlişkileri –Mekke Dönemi-* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn. *Mehâsinu't-te'vil*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 17 Cilt. B.y.: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1376.
- Kurtubî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdu'l-Hasen et-Türkî. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifü'l-işârât*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436.
- Kutup, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan-Vahdettin İnce. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1989.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Mehâyimî, Ahmed b. İbrahim b. İsmâil el-Mahdûm. *Tabsîru'r-Rahmân ve teysîru'l-Mennân*. Mısır: Bulak, t.s.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebu Muhammed. *el-Hidaye ilâ bulûgî'n-nihâye*. Câmîatü'ş-Şârîka Külliyyatü'd-Dirâsâti'l-Ulyâve'l-Bahsî'l-İlm, 2008.
- Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî el Halebî ve Evlâdihî, 1365.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mukâtil, Ebu'l-Hasen b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. thk. Ahmed Ferid. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî. *Tefsîru ğarâibi'l-Kur'ân ve rağâibi'l-furkân*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- Paçacı, Mehmet. "Oryantalizm ve Çağdaş İslamcı Söylem" *İslâmiyât*, [Türkiye'de Din Söylemleri özel sayısı], 4/4 (Ekim-Aralık 2001), 91-110.
- Paçacı, Mehmet. "Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?" *İslâmiyât*, 6/4 (Ekim-Aralık 2003), 85-104.
- Râzî, Fahrüddîn İbn Ziyâuddîn b. Ömer Muhammed. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1401.
- Semerkindî, Ebû Seleme. *Mâtürîdîliğin Temel İnanç İlkeleri*, çev. Ahmet Salim Kılavuz. İstanbul: Endülüs, 2019.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyin b. Mûsâ el-Ezdî. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. thk. Abdurrahman Umeyra. 5 Cilt. San'a: y.y., t.s.
- Şinkîti, Muhammed Emîn. *Advâu'l-beyân fi idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kurân*. 9 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1426.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b Cerir b Yezid. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, 1422.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmîzî*. ed. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayın-Dağıtım, 2000.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2008.